

MENING SOHAMDA IZ QOLDIRGAN ALLOMA FOROBIY

Джураева Мадина Мамуровна

Преподаватель кафедры русского языка и литературы,
Денауского института предпринимательства и педагогики,

djuraevamadina554@gmail.com

Мамаражабова Зарина Абдуназар кизи

студентка Денауского института предпринимательства и педагогики

zarinamamarajabova354@gmail.com

Хушвактова Нафосат Сайид кизи

студентка Денауского института предпринимательства и педагогики

nafosatxushvaqtova324@gmail.com

Annotatsiya. Abu Nasr Forobiy (870–950) Sharq uyg‘onish davrining buyuk mutafakkiri bo‘lib, uning ilmiy merosi falsafa, mantiq, siyosat, axloq, pedagogika kabi sohalar bilan birga tarix faniga ham muhim hissa qo‘shgan. Forobiy jamiyat taraqqiyoti, davlat boshqaruvi, sivilizatsiyalar rivoji va tarixiy jarayonlarning qonuniyatlari haqida chuqur fikrlar yuritgan. Uning “Fozil shahar ahlining qarashlari”, “Baxt-saodatga erishish” kabi asarlari tarix fani uchun ham qimmatli manba hisoblanadi. Ushbu maqolada Forobiyning tarix sohasidagi qarashlari, tarixiy metodologiyasi va keyingi davr tarixchilariga ta’siri tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Forobiy, tarix fani, tarixiy tafakkur, fozil jamiyat, sivilizatsiya, tarixiy qonuniyatlar, metodologiya.

Abstract. Abu Nasr al-Farabi (870–950) was a great thinker of the Eastern Renaissance, whose scientific heritage made a significant contribution to the science of history, along with such areas as philosophy, logic, politics, ethics, and pedagogy. Al-Farabi had profound thoughts on the development of society, state administration, the development of civilizations, and the laws of historical processes. His works such as “The Views of the People of the Virtuous City” and “The Attainment of Happiness” are also valuable sources for the science of history. This article analyzes Al-Farabi’s views on history, his historical methodology, and his influence on later historians.

Keywords: Farabi, historical science, historical thinking, virtuous society, civilization, historical laws, methodology.

Kirish. Har bir fan o‘z rivojida muayyan mutafakkirlarning g‘oyalaridan bahramand bo‘ladi. Tarix fani ham istisno emas. O‘rta asrlarda yashab ijod etgan Abu Nasr Forobiy nafaqat falsafa va mantiq, balki jamiyat, davlat va insoniyat taraqqiyoti

haqidagi qarashlari bilan tarixchilarga ham kuchli ilhom baxsh etgan. Forobiy tarixni oddiy voqealar bayoni sifatida emas, balki jamiyat rivojining mantiqiy jarayoni, sabab-natija munosabatlari tizimi sifatida tushunishga asos solgan.

Tarix sohasi vakili sifatida men Forobiy merosiga alohida qiziqaman. Uning “fozil jamiyat” haqidagi konsepsiyasi, adolatli boshqaruv, xalqlarning yuksalishi va tanazzuli to‘g‘risidagi mulohazalari tarixiy tahlil uchun asosiy mezonlarni belgilab beradi. Mazkur maqolada aynan Forobiyning tarix faniga qo‘shgan hissasi, uning tarixiy tafakkuri, tarixiy metodologiyasi va merosining bugungi kundagi ahamiyati yoritiladi.

Asosiy qism

Forobiy – tarixiy tafakkur asoschilaridan biri. Forobiy o‘z davriga qadar tarixga asosan yilnoma, xronika va rivoyatlar shaklida qaralgan. Biroq u tarixni falsafiy jihatdan tahlil qilishga birinchi bo‘lib urinmadi, balki jamiyat evolyutsiyasini ilmiy asosda tushuntirishga harakat qildi. Uning fikricha, jamiyatlar tabiiy qonuniyatlar asosida rivojlanadi: ular yuksalish va tanazzul bosqichlarini boshdan kechiradi. Bu g‘oyalar keyinchalik mashhur arab tarixchisi Ibn Xaldunning “sivilizatsiya ilmi” (ilm al-umron) uchun asos bo‘lib xizmat qilgan.

Forobiy tarixni nafaqat o‘tmish voqealari haqidagi bilim, balki kelajakni oldindan ko‘rish va jamiyatni boshqarish vositasi deb bilgan. Uning “Fozil shahar ahlining qarashlari” asari mukammal jamiyatning tarixiy modelini yaratishga qaratilgan. Asarda jamiyat a‘zolarining o‘zaro munosabatlari, boshqaruv shakllari, qonun va axloqning tarixiy rivoji tahlil qilinadi. Shu bois ushbu asar tarixchilar uchun o‘rta asr Sharq jamiyati, uning ijtimoiy-siyosiy tuzilishi haqida qimmatli ma’lumotlar beradi.

Forobiyning tarixiy jarayonlar haqidagi qarashlari. Forobiy jamiyat taraqqiyotini bir qator omillar – geografik muhit, iqtisodiy faoliyat, bilim va axloq darajasi bilan bog‘laydi. Uningcha, tarixiy jarayon quyidagi bosqichlardan iborat:

- **Tabiiy holat** – odamlarning oddiy ehtiyojlari uchun birlashishi.
- **Jamiyat shakllanishi** – mehnat taqsimoti va ijtimoiy institutlarning paydo bo‘lishi.
- **Shahar-davlat barpo etilishi** – qonunlar va boshqaruv tizimining vujudga kelishi.
- **Fozil jamiyat** – adolat, ilm-fan va axloq ustuvor bo‘lgan eng yuqori bosqich.
- **Jahil (nodon) va gumroh jamiyatlar** – bu ideal yo‘ldan og‘ish, adolatsizlik va bilimsizlik bilan tavsiflanadi.

Forobiy tarixda turli xalqlarning yuksalish va tanazzul sabablarini aynan shu bosqichlarga rioya qilish yoki qilmaslik bilan izohlaydi. Masalan, qadimgi yunonlar, forslar va arablarning tarixiy tajribalariga tayanib, u adolatli boshqaruv va ilmga hurmat jamiyat gullab-yashnashining asosiy sharti ekanligini ko'rsatadi. Aksincha, zulm, jaholat va axloqsizlik sivilizatsiyalarning qulashiga olib keladi.

Tarixiy metodologiya: sabab-oqibat va qonuniyatlar. Forobiy tarixni o'rganishda ilk bor **sabab-natija** va **tizimli yondashuv** tamoyillarini qo'llagan. U tarixiy voqealar tasodifiy emas, balki muayyan ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy omillar natijasida yuzaga kelishini ta'kidlaydi. Shuningdek, u tarixiy bilimlarni **tasniflash** va **umumlashtirish** usulidan foydalangan.

Forobiyning ilmlar tasnifida tarix alohida o'rinda turadi. U tarixni "shahar haqidagi ilm" (siyosiy fanlar) tarkibida ko'rsatgan. Tarixchining vazifasi – o'tmishda kishilarning qanday qonunlar va tartibot asosida yashaganligini o'rganish, davlatlar qanday paydo bo'lib, qanday yo'q bo'lib ketganligining sabablarini aniqlash. Bu yondashuv bugungi tarix fanining asosiy tamoyillaridan biridir.

Forobiy, shuningdek, tarixiy manbalarga tanqidiy qarash kerakligini ta'kidlaydi. U rivoyat va afsonalarni real faktlardan ajratish, dalil va isbotlarga asoslanish zarurligini uqtiradi. Bu g'oya o'rta asr tarixnavisligi uchun juda ilg'or edi.

Forobiy asarlarida tarixiy misollar va shaxslar. Forobiy o'z asarlarida qadimgi va o'z davridagi xalqlar tarixiga murojaat qiladi. U yunon, fors, misrlik, xitoylik, hindlik va arab xalqlarining yutuq va kamchiliklarini tahlil qiladi. Masalan:

- ***Yunon sivilizatsiyasini** Aflotun va Aristotel qarashlari orqali o'rganadi, ularning adolat va davlat boshqaruvi haqidagi g'oyalarini tarixiy nuqtai nazardan baholaydi.*
- ***Qadimgi Misr va Bobil** tajribasini qonunchilik va ilmiy meros nuqtayi nazaridan qiyoslaydi.*
- ***Xitoy va Hindiston** sivilizatsiyalarining uzoq umr ko'rishi sabablarini ularning urf-odatlarini va boshqaruv tizimining barqarorligi bilan izohlaydi.*
- ***Arab xalifaligi** davridagi hokimlar (masalan, Hamdoniylar, Somoniylar) faoliyatiga baho beradi, ularning adolatli yoki adolatsiz siyosati jamiyatga qanday ta'sir qilganini tarixiy misollar yordamida ko'rsatadi.*

Forobiy, shuningdek, tarixiy shaxslarning xususiyatlari – donolik, jasurlik, adolat, ilmga intilish – jamiyat taqdirini belgilashdagi rolini alohida ta'kidlaydi. Bu esa tarix fani uchun **shaxs va jamiyat** munosabati masalasiga oydinlik kiritadi.

Forobiyning keyingi davr tarixchilariga ta'siri. Forobiy g'oyalari to'g'ridan-to'g'ri tarix faniga oid bo'lmasa-da, uning ijtimoiy-falsafiy konsepsiyalari o'rta asr va keyingi davr tarixchilariga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Xususan:

- **Ibn Xaldun** (1332–1406) o'zining “*Muqaddima*” asarida “*ilm al-umron*” (sivilizatsiya ilmi)ni asos solgan. U Forobiyning jamiyat taraqqiyoti bosqichlari, sabab-natija munosabatlari va tarixiy qonuniyatlar haqidagi fikrlarini rivojlantirgan. Ibn Xaldun sivilizatsiyaning tug'ilishi, yuksalishi va qulashi qonuniyatlarini chuqur tahlil qilib, Forobiyning o'z ustozlaridan biri deb bilgan.
- **Al-Beruniy** (973–1048) Forobiy ilmlar tasnifidan kelib chiqib, tarix va xronologiyani alohida fan sifatida ajratgan. Uning “*Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar*” asari tarixiy-etnografik tadqiqotlarning dastlabki namunalaridan biridir.
- **Mahmud Koshg'ariy** (1029–1101) “*Devonu lug'otit turk*” asarida turkiy xalqlarning tarixi, urf-odatlarini haqida ma'lumot bergan. Uning tarixiy-deskriptiv metodi Forobiy tasnifidan ta'sirlangan.
- **Rashididdin Hamadoniy** (1247–1318) “*Jome'at-tavorix*” asarida Forobiyning “*fozil hokim*” va adolatli boshqaruv haqidagi g'oyalari tayanadi.

Forobiy merosi Yevropa Uyg'onish davri tarixchilariga ham ma'lum bo'lgan. Uning asarlari lotin tiliga tarjima qilinib, Tomas Akvinskiy, Marsiliy Paduanskiy kabi mutafakkirlarga ta'sir ko'rsatgan. Ularning tarixiy-siyosiy qarashlarida Forobiy izlarini ko'rish mumkin.

Forobiy tarixiy merosining zamonaviyligi. Bugungi tarix fani Forobiy qoldirgan uslubiy tamoyillarga tobora ko'proq murojaat qilmoqda. Uning **tizimli tahlil, sababiyat, qiyosiy usul va qonuniyatlarga tayanish** kabi g'oyalari zamonaviy tarixshunoslikda asosiy o'rinni egallaydi. Shuningdek, Forobiyning “fozil jamiyat” konsepsiyasi tarixchilarga o'tmishdagi ideal modellarni o'rganish, adolat va adolatsizlik omillarini tarixiy jihatdan baholash imkonini beradi.

O'zbekiston tarixchilari Forobiy merosini o'rganishda uning ijtimoiy-falsafiy qarashlaridan kelib chiqib, xususan, Movarounnahr va Xurosonning o'rta asrlar tarixini yangicha talqin qilmoqdalar. Forobiyning “shahar haqidagi ilm”iga asosan, Samarqand, Buxoro, Termiz, Denov kabi qadimiy shaharlarning tarixini siyosiy va madaniy yuksalish omillari nuqtai nazaridan tahlil etmoqdalar.

Shaxsan men, tarix yo'nalishi talabasi sifatida, Forobiy quyidagi yo'nalishlarda tarix sohasida iz qoldirgan deb bilaman:

- *Tarixiy qonuniyatlar nazariyasi* – jamiyat taraqqiyotining bosqichlari va takrorlanuvchi omillar.
- *Tarixiy metodologiya* – sabab-natija, tizimli va qiyosiy yondashuv.
- *Sivilizatsiyalar tarixi* – turli xalqlar tajribasini umumiy qonuniyatlar asosida tahlil qilish.
- *Adolat va boshqaruv tarixi* – ideal jamiyat va unga mos boshqaruv modellarini ishlab chiqish.
- *Tarix va pedagogika bog‘liqligi* – tarixiy bilimlardan axloq va komil inson tarbiyasida foydalanish.

Xulosa. Abu Nasr Forobiyning tarix sohasiga qo‘shgan hissasi bevosita maxsus tarixiy asarlar yozmagan bo‘lsa-da, uning ijtimoiy-falsafiy va siyosiy qarashlari tarix fani uchun uslubiy poydevor bo‘lib xizmat qilgan. U tarixni voqealarni oddiy sanab o‘tish emas, balki jamiyat rivojining qonuniyatlarini ochib beruvchi fan sifatida tushungan. Uning sabab-natija, tizimlilik, qiyosiy tahlil va manbalarga tanqidiy yondashuv tamoyillari zamonaviy tarixshunoslikning ajralmas qismiga aylangan.

Forobiy asarlari tarixchilarga o‘tmishni chuqurroq anglash, adolatli jamiyat qurishning tarixiy omillarini aniqlash va kelajak uchun saboq olish imkonini beradi. Shu boisdan, men tarix yo‘nalishi talabasi sifatida Forobiy merosini nafaqat falsafiy, balki tarixiy manba sifatida ham o‘rganishga alohida e‘tibor qarataman. Uning g‘oyalari meni tarixiy tadqiqotlarda ongli va metodologik jihatdan puxta yondashishga, jamiyat rivojining uzoq muddatli omillarini tahlil qilishga ruhlantirgan.

Forobiy tarix sohasida ham, boshqa fanlarda bo‘lgani kabi, porloq iz qoldirgan allomadir. Uning merosi bugun ham tarixchilar uchun yo‘l-yo‘riq yulduzi bo‘lib xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Forobiy A.N. Fozil shahar ahlining qarashlari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2013.
2. Forobiy A.N. Baxt-saodatga erishish haqida. – Toshkent: O‘zbekiston, 2004.
3. Forobiy A.N. Mantiq va falsafaga kirish. – Toshkent: Fan, 1976.
4. Ibn Xaldun. Muqaddima (Kirish). – Qohira, 1377.
5. Bertels Ye.E. Farabi v istorii kulturi. – Moskva: Nauka, 1968.
6. Mahkamov U. Forobiyning ijtimoiy-falsafiy qarashlari. – Toshkent: Fan, 1985.
7. Qosimov B. O‘rta asr Sharq tarixnavisligi. – Toshkent: Sharq, 2002.